

УДК 811.161.2'.373.612

ББК 81.2 Укр

МОВНІ КОНТРАСТИ ЯК ЗАСІБ УВИРАЗНЕННЯ КОНОТАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ ІДЕОЛОГІЧНО ЗАБАРВЛЕНИХ НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЬ (на матеріалі української публіцистики періоду незалежності)

МІНЧАК Г.Б.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті розглянуто найпродуктивніші види логіко-семантичних контрастів (антонімічний і синонімічний). Виявлено типи відношень, які формують ці контрасти. Установлено, що під дією нової аксіологічної опозиції “своє” – “чуже” більшість ідеологічно мотивованих словесних пар, втрачаючи колишню синонімічність, вступають в антонімічні відношення, що зумовлює розширення експресивно-стилістичних можливостей семантичних контрастів.

Ключові слова: логіко-семантичні контрасти, ідеологічний узус, ідеологічно забарвлені номінативні одиниці, контрарність.

The article deals with the most productive types of logical-semantic contrasts (antonymic and synonymic). The types of relations that form these contrasts were revealed. As the result of the investigation it was found out that under the influence of the new axiological opposition “the own” – “the alien” the majority of the ideologically motivated verbal pairs come into antonymic contacts losing their former synonymy, which in its turn causes the increase of the expressive stylistic potential of the semantic contrasts.

Keywords: logical-semantic contrasts, ideological usage, ideologically colored nominative units, contrariety.

Сучасна ідеологічна диглосія (“новомова” – “постновомова”), ідеологічно-мотивована кореляція “своє” (“прийнятне для національної ідеології”) – “чуже” (“неприйнятне для національної ідеології”) стає основою для розширення мовної лінгвістичної універсалії контрастного. Принципова гомогенність семантико-стилістичних компонентів у мові сучасної публіцистики та їхнє контрастне розташування досягає максимального рівня. Загалом зафіксовані контрасти в українській публіцистиці періоду незалежності умовно можна поділити на **логіко-семантичні**, або **сміслові**, і **суто мовні контрасти**, де під останніми мовознавці розуміють **мовну гру**, чи **гру слів**. Обидва види контрастів є тим ґрунтом, на базі якого відбуваються структурно-семантичні зміни в конотативному значенні ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (далі – ІЗНО). Крім того, результатом мовної гри є виникнення іншого, додаткового смислу, що контрастує з першим. Випадки додаткового смислового навантаження слів у лінгвістиці йменували по-різному: “комбіноване прирощення смислу” (Б. Ларін), “семантико-стилістична транспозиція слова” (Е. Азнаурова), “семантичне ускладнення слова” (І. Банникова) тощо. Однак у мовознавчій літературі закріпився термін У. Вайнрайха *гіперсемантизація* у протиставленні до явища десемантизації [1, с. 169]. Комічна гіперсемантизація слова – це створення у стилістично нейтральному слові додаткового значення для передачі гумористичної, іронічної чи сатиричної експресії. Із лінгвістичних позицій мовну гру, зокрема й у публіцистичному стилі на матеріалі різних мов, досліджували чимало українських і зарубіжних мовознавців (Е.М. Береговська (1999), Т.А. Грідіна (1996), О.А. Земська (1983, 1992), С.В. Ільєсова (2002, 2009), Н.І. Клушина (2002, 2003), В.Г. Костомаров (2005), Л.В. Лисоченко та О. В. Лисоченко (2003), Б.Ю. Норман (2006), Г.Ф. Рахімкулова (2004), В.З. Санніков (1999, 2001, 2003), І.Е. Сніховська (2005), О.О. Тараненко (1997), О.Т. Тимчук (2003, 2009) та ін.

Проте досі залишається актуальним розв'язання питань, пов'язаних із типологією першого типу контрастів – логіко-семантичних, що не були в центрі уваги науковців. Мета цієї статті – з'ясувати специфіку організації й функціонування логіко-семантичних контрастів в українській публіцистиці періоду незалежності (1991–2016 рр.).

Логіко-семантичні-контрасти виявляються в протиставленні, зіставленні та зіткненні головним чином різнопідсистемних (різностильових), різносистемних і логічно, семантично та структурно різнопланових або корелятивних одиниць [4, с. 16].

Характер логіко-семантичних контрастів сучасного політичного дискурсу визначається специфічною семантикою ідеологізованих радянців (семантичних, лексико-словотвірних, стилістичних). Ідеться про новий тип референції, коли слова співвідносяться не з дійсністю, якою б та не була – реальною чи фантастичною, а із задалегідь визначеним способом говорити про цю дійсність. Номінативна одиниця внаслідок семантичного спустошення (зокрема, вживання на позначення не того, що за нею стоїть реально, а бажаного, при цьому нерідко навіть протилежного реальному: *успіх* – *“невдача”*, *народи-брати* – *“підколоніальні народи”*) знецінюється і перестає бути засобом адекватного сприйняття і впливу. Таке явище мовознавці називають інфляцією слова [3, с. 206].

Тенденція в сучасному українському мовленні до відторгнення слів-радянців відбувається через несподіване для реципієнта зближення (зіткнення) їх зі словами, словосполучення і фразами, що семантично й логічно належать до різних площин. Наприклад, частотним є логіко-семантичний контраст на зразок *“найгуманніша в світі держава, світле майбутнє, комуністичний рай”* і *“репресії талановитих, працьовитих українців, гулагівські табори”*: *“Колишній в'язень сумління, секретар УРП Василь Овсієнко у статті “Покіс” подає таку промовисту характеристику цього покоління шістдесятників, що зазнали переслідувань, репресій, катувань, таборами з боку “найгуманнішого в світі” уряду...”* (СіЧ.–1992.–№4.–С. 13); *“Але “при власті” тепер уже “гуманні революціонери”: Дзержинський, Луначарський, Надєжда Крупська... Ото вони вирішили “заопікуватися” такими “безпритульними петьками”. І влаштували на них справжнє полювання! Просто – царське! Як у книжках не раз описувалось. Тільки оті озброєні “мілітошки” з собаками, подекуди й на конях ловили не всяку там “живність”, себто звіра лісового, а оту людську дрібноту – безпритульних”* (Дзвін. – 2001. – №1. – С. 113); *“Таких, що повірили більшовицьким казочкам про комуністичний рай на грішній землі, було багато. За довіру, за віру в обіцянки їм, як винагороду, підступно пускали чекістську кулю в потилицю (Юрій Коцюбинський, Віталій Примаков, Микола Вороний, Микола Щорс, Антон Крушельницький і сотні тисяч більше й менше відомих інших наших земляків)”* (Дзвін. –2001. – №3. – С. 37); *“Жертвами неоголошеної війни проти власного народу стали десятки мільйонів людей. За даними науковців, це від сімдесяти до ста десяти мільйонів – убитих, закатованих, репресованих, засуджених, засланих “в ім'я світлого майбутнього”* (Вітч. –1998. – №3–4. –С. 18).

Відбувається експлікація конотативного значення радянців через регулярне розкриття факту номінативної підміни: *“[...] він (М. Возняк. – Г. М.) ще багато чого застав із того, що потім радянська дійсність називала ворожим. Це “вороже” – національно-патріотичне – послідовно вело Возняка крізь усе його науково-творче життя”* (СіЧ. – 1994. – №4–5. – С. 118); *“Рідко де побачиш українську книжку й при цьому тільки й чуєш, як репетують росіяни про “насильницьку” українізацію. А по телевізору шовіністичні бабусі завзято тицяють Україні дулі”* (Дзвін.–1998.–№2.–С.108); *“Будь-які спроби створити “єдиний” народ і “єдину” мову, що спостерігалось у часи російської інтернаціоналізації (тобто, русифікації) народів, які входили до складу Російської імперії, а потім – СРСР, вели не тільки до принизливої асиміляції тих народів, а й до психічної хвороби, морального розкладу навіть самого російського суспільства”* ЛУ.20.09.01); *“Апогей антиукраїнства, “інтернаціональна” (читай: шовіністична) епоха з Жовтня*

по Серпень ХХ століття не минулася безслідно для кобзарства в Україні” (Київ. – 1996. – №1–2. – С. 163); “20-і й 30-і роки в Україні показали, що, незважаючи на масові репресії, тюрми, розстріли, боротьба з “українським буржуазним націоналізмом”, а насправді – з українською ідеєю, не закінчилася” (ЛУ. 25.01.01).

Інколи про порушення загальноновизнаної, нормативної логіки вислову із семантично різноплановими складниками сигналізує багатозначна пауза (в усному мовленні) або три крапки (на письмі). Інтонційно-паузовий чи пунктуаційний сигнал передує “нелогічному” елементові і в такий спосіб змушує реципієнта звернути на нього особливу увагу. Пор.: “То були часи, коли Щербицький, мавпуючи законодавців моди з Москви, задумав був зробити з Києва “образцовий комуністический город”, задля чого очищав його від повій, злодіїв, волоцюг та ... дисидентів” (СіЧ. – 1992. – № 2. – С. 19); “Ім’я Довженка увійшло в історію світового кінематографу, а на його батьківщині партійні можновладці “з важкої руки” “батька всіх народів” записали його до “українських буржуазних націоналістів”. За що? За любов до України...” (Берез. – 1994. – № 7.– С. 162); “І мало хто навіть у страшиному сні міг собі уявити, скільки ще доведеться боротися за Україну в ... Україні, що доведеться неймовірними зусиллями “пробивати” в Українській державі українську мову як державну” (ЛУ. 30.08.01).

У таких реченнях з логічно плановими контрастами досить важливим є добір лексики, від чого залежить характер емоційно-оцінної конотації вислову. Далі зупинимося на двох найчастотніших логіко-семантичних контрастах – антонімічному й синонімічному.

Антонімічний контраст виникає внаслідок протиставлення:

1) ІЗНО (апелятивів й онімів) радянського ідеологічного узусу й ІЗНО (апелятивів і онімів) національного ідеологічного узусу: “За восьмий рік своєї парламентської діяльності не мав яскравішої події у своїй роботі, аніж та “Конституційна ніч”, коли була виконана суверенна воля громадян – прийнятий Основний Закон України. Саме він підтвердив незалежність і суверенність нашої держави, зробив незворотним шлях від **тоталітаризму до демократичного і громадянського суспільства, від командної – до ринкової, соціально орієнтованої економіки**” (ГУ. 27.06.01); “**Будівничий України Іван Мазепа** був підданий анахтемі, а її **руйнівникові Петрові I** в Полтаві та багатьох інших наших містах поставлено пам’ятники” (СіЧ. – 1993. – № 5.– С. 81);

2) ІЗНО радянського чи національного ідеологічного узусу ідеологічно нейтральним номінативним одиницям сучасної української мови: “**Світле майбутнє**” у **темному** сьогодні” (ГУ.02.06.99); “**Незалежність**. Чи задумувались ми над тим, що її антиподом є **залежність**? Напевно, підсвідомо – так. Особливо тоді, в 1991-м, коли душа рвалася на волю із радянського полону, не поміщаючись у відведеному для неї “червоному кутку” (ДТ. 23.08.01).

Інтенсивність вияву позитивної чи негативної оцінки й експресивність вислову значно зростають, коли зіставляювані (протиставлювані) антонімічні пари:

1) підсилюються агрибутами: “Впровадження “диктатури пролетаріату” для того, щоб викорчувати і знищити приватну власність і “залізною рукою загнати людей у **щастя**”, загнало сотні мільйонів людей у **велику біду**” (ГУ.12.03.11); “Всупереч **безликому й бездумному колективізму**, доведеному до крайнощів, до зам’ятінського “Ми” й оруелівського глобального автоматизму, до розчавлення особистості, Стус проголошує – свідомо, одверто, войовничо! – хвалу “**самовідданому індивідуалізму**”, вбачаючи в ньому “єдиний еліксир проти гангренозної ери сталінського культу” (СіЧ. – 1991. – № 5. – С. 3);

2) входять до градаційного ряду: “Суспільство повинно **забезпечити мові найширший простір, дати можливість існувати, видозмінюватися, жити повнокровним життям, а не калькувати, мавпувати, перелицьовувати чуже чи сусідське**” (СіЧ. – 1992. –№ 7.– С. 13);

3) підсилюються повтором: “Володимир Михайличенко разом із Ліною Костенко, Василем Симоненком, Василем Стусом підніс у 60-70-ті роки голос протесту **проти тоталітарного режиму, проти брехні, несправедливості – за проголошену нині Україну соборну, Україну**

вільну, Україну незалежну” (СіЧ. – 1993. – № 2. – С. 39); “Нам не вдалося закріпити політичну перемогу українців у серпні 1991 року, енергійно руйнуючи **стару**, ворожу нації, і творячи **нову**, власну, систему життєдіяльності – **нову**, українську, інерцію суспільного саморозвитку” (Суч. – 1999. – № 2. – С. 71);

4) увиразнюються порівняннями: “Не маючи свого місця на історичному кону, нація відходить в історичну масовку, **впадає** у напівсон, **пробуджуючись** лише для того, щоб добути харч, пожитися та продовжити свій рід і знову, хай і сторожко, але – **дрімати**. Щоб вижити. Навіть у рабстві. Кілька століть ми існували **як озимина під снігом**” (Дзвін. – 2001. – № 7. – С. 93);

5) стають стилістично вагомішими завдяки метафорі: “Коли ще не забуваємо, **вшановуємо** своїх борців за незалежність, то є надія, що маємо в собі сили, щоб відстояти Україну й зробити її **матір’ю**, а не **мачухою** для своїх дітей” (ЛУ. 28.09.00); “Така загроза існує передовсім на посткомуністичному просторі, де **голова свободи** одягнута на **тіло раба**” (Дзвін. – 2001. – № 1. – С. 102); “У причорноморських курортних містах можна побачити майстрів паперової мініатюри – витинанки: кілька зручних помахів ножиців, і ваш профіль – з чорного паперу, наклеєного на білий картон, або з білого паперу, наклеєного на чорний картон, **готовий**. Саме так протягом десятиріч вчили нас сприймати постаті минулого: **білі, світлі, позитивні** на **чорному** фоні зловісної п’ятми (борці, революціонери, діячі, гідні наслідування) та **чорні, темні, негативні** профілі на тлі **ясного** оточення (вороги народу, люди, в яких могли бути лише **чорні думки, чорні справи, чорне вчораїне, сьогодні й майбутнє**)” (СіЧ. – 1991. – № 10. – С. 3);

6) символізовані: “Іноді **скрушно нарікаємо**, що **чужим і власним** нашим селекціонерам таки вдалося обернути частину українців на **зденаціоналізований гібрид**, вивести якусь кількість **покручів**, **прищепити гілку вовчої ягоди до української калини**” (СіЧ. – 1992. – № 4. – С. 9); “Вражаємося, як і він (І. Нечуй-Левицький. – Г. М.) **вражався**, з того, **наскільки густішають у тепер вже сусідній державі “хмари яструбів, а голуби щось не показуються”** (ЛУ.20.02.04);

7) емоційно збагачуються супровідною словотвірною антонімією: “Так уже склалося історично: були **центри дуже великі** й були **центри з вузькими щілинами** замість розчинених дверей, де розгулював вітер **несмаку**” (Суч. – 1999. – № 4. – С. 127);

8) вживаються перифрастично: “Зростає число **не людей ідеї, а патріотів власної кишені**” (СіЧ. – 1999. – № 2. – С. 13);

9) творять алюзії (фольклорні, історичні, літературні, мовні тощо): “Тисячі років жили за принципом: **“поділяй і владарюй”**, але на якомусь там році **здогадалися**, що **“об’єднуй і владарюй”** **ще й ефективніше**” (ГУ.17.03.05); “Це ж якою **хижою і трагічною** була епоха, якщо юнаки замість **любові** “**носили в грудях ненависті море**” (Дзвін. – 1993. – № 7–9. – С. 149);

10) створюються прийомом авторського коментування, обмовки і т.ін.: “Українським комуністам **дуже хочеться** **вернути наш люд у союз “братніх народів”** (ніби у світі є **небратні**), у московську **підлеглість**” (ЛУ.11.10.01); “Банальна річ: **упередженість** читача до **рідної** (так ніби **двоюрідної!**) літератури **спричинена соціально й історично**” (СіЧ. – 1992. – № 1. – С.77); “Тепер серед тих, що **обстоюють двомовність** (а фактично російську **одномовність**), **уболівають за відродження так званої “тисячолітньої держави [...], чимало людей з українськими прізвищами**” (СіЧ.–1993.–№5.–С.81);

11) рефлексуються: “Відомо, що після **безсоромної крадіжки** москвинами назви **“Русь”** царська Росія **викреслила** зі свого лексикону слово **“Україна”**, замінила його **“Малоросією”**, а **українську мову звала до “наречія”**” (Суч. – 1998. – № 10. – С. 139).

Найвищий емоційно-оцінний та експресивний ефект властивий ідеологічним оксиморонам, які створюють значення-гібрид, сполучаючи інтенціонал одного слова з невластивим йому імплікаціоналом, що запозичується в іншого слова [2, с. 63]. Пор.: **наручники вампірського “братерства”** (Київ. – 1996. – № 1–2. – С. 163); **мажорне, життєствердне затягування гайок**

(СіЧ. – 1990. – № 3. – С. 5); *учораїше комуністичне майбутнє* (Суч. – 1999. – № 10. – С. 85); *темні “просвітители” Лаври* (ЛУ.19.06.12); *розквіт застою* (Вітч. – 1996. – № 9–10. – С. 62); *охоронці-кати* (СіЧ. – 1994. – № 3. – С. 38); *голосна німота 90-х* (ЛУ.11.10.01); *знані “незнані” митці* (Вітч. – 1997. – №3–4. – С. 120).

Отже, антонімічні контрасти визначаються відношеннями повної антонімії (і предметних, і оцінних значень), тобто контрарними (*колективізм – індивідуалізм, незалежність – залежність, двомовність – одномовність* і т. ін.).

Крім наведених, логіко-семантичні контрасти можуть базуватися на *синонімії*. Тут, слідом за М.Н. Епштейном, виділяємо два типи відношень: предметну синонімію при оцінній антонімії і предметну антонімію при оцінній синонімії [5, с. 33–35].

Перший тип відношень полягає в тому, що ІЗНО вказують на тотожні (чи подібні) явища дійсності, але присвоюють їм протилежні оцінні значення: *“Якщо український народ чи то, пак, населення знову дружно проголосує за червоних директорів, за колгоспних латифундистів та іншу комуністично-номенклатурну братію, жодна історична доля не буде для нього занадто поганою”* (ЛУ.03.11.08); *“Ми давно розучились розважно-мудро потрактовувати красне письменство слова: усе шукали в нім догідних ілюстрацій парткомуністичним догмам, а всю багатоскладність конфліктних протистоянь, духовних борінь, психологічних скрут зводили тільки до непримиренних “класових битв”, “розвінчувань” ворожого підступництва, мнмих “оспіювань” комуністичного ідеалу”* (СіЧ. – 1993. – № 2. – С. 69).

Оцінна антонімія подібних конверсивів зростає при навмисному використанні русизмів: *“Одним із найтяжчих наслідків симбіозу на теренах Московської імперії було витіснення під різними приводами й за різних обставин українців з рідної землі на безмежні простори “отечества” та заселення України росіянами”* (СіЧ. – 1993. – № 5. – С. 81); *“[...] на кроликах і Верці варто зупинитись, аби зрозуміти цей “феномен” української естради та її руско-український язик (хотів написати “мову” замість “язика” і передумав – брати можуть не зрозуміти). Що диває кроликами і верками – а кролики і верки такі самі вічні в часі, як наше рабство, – так що диває кроликами, коли вони так перевертають рідну мову?”* (Дзвін. – 2001. – № 4. – С.116); *“[...] реальний національний склад української держави є такий: українці + українці + росіяни + інші національні меншини. “Українці” є новою національною категорією. Вони не є росіянами, хоча користуються російською лексикою. Водночас їх уже не можна вважати українцями, бо мовою своєї нації вони не користуються і її нинішня доля та майбутнє їх зовсім не хвилює”* (Дзвін. – 1999. – № 3–4. – С. 93).

Таким чином, маючи спільне означуване, конотативно-оцінне значення цих ІЗНО конверсивів є прямо протилежними. Зворотний конверсії тип – кореляція передбачає антонімію за денотатом і синонімію за конотатом. Корелятиви часто трапляються в позиції однорідних членів як додаткові сторони одного – позитивного чи негативного – явища. Наприклад: *“Коли розібратися, вреши-реши, то що той колгоспник-кріпак одержував: тільки останніми роками, як перейшли на грошову форму оплати, трохи розправив плечі”* (ГУ.02.06.99); *“Ми бачимо комуністичне і фашистське пекло, і не хочемо його повернення”* (Суч. – 1998. – № 5. – С. 99); *“Криваву розправу над паростками української свободи здійснювали червоні і коричневі кати”* (Дзвін. – 1999. – № 5–6. – С. 121).

Якщо завдяки конверсії одне і те ж явище може оцінюватися протилежно, то завдяки кореляції протилежні явища можуть оцінюватися однаково. Три наведених типи відношень між ІЗНО – контрарність, конверсія, кореляція утворюють цілісну структуру, яка істотно визначає конотативно-оцінне використання лексики в логіко-семантичних контрастах.

Отже, серед логіко-семантичних протиставлень найчастотнішими є антонімічний і синонімічний контрасти. Антонімічний контраст базується на контрарних (і предметних, і оцінних) значеннях між радянськими й ІЗНО національного ідеологічного узусу (*командно-адміністративна економіка – ринкова економіка, радянська Україна – незалежна Україна*)

та ІЗНО комуністичного й національного ідеологічних узусів й ідеологічно нейтральних номінативних одиниць сучасної української мови (*світле майбутнє – темне сьогодні, незалежність – залежність*). Ідеологічні оксиморони – носії найвищого емоційно-оцінного й експресивного ефекту (*розквіт застою, охоронці-кати*). Синонімічні контрасти формують два типи відношень – конверсивний (*народ – населення, злука – возз'єднання*), корелятивний (*колгоспник – кріпак, червона й коричнева чума*).

ІЗНО як одиницям з подвійним, предметно-оцінним значенням, на відміну від ідеологічно нейтральних, властива, крім синонімії й антонімії за денотатом, синонімія й антонімія за конотатом. Під дією нової аксіологічної опозиції “своє” – “чуже”, більшість ідеологічно мотивованих словесних пар, утрачаючи колишню синонімічність, вступають в антонімічні відношення, що зумовлює розширення експресивно-стилістичних можливостей семантичних контрастів.

Перспективним видається вивчення мовної лінгвістичної універсалії контрастного в інших ідеологічних узусах і функціональних стилях сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вейнрейх У. О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. 5. – С. 163–248.
2. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения / Михаил Васильевич Никитин. – М. : Высшая школа, 1988. – 168 с.
3. Пархонюк Л. Соціально-історичні аспекти культури української мови / Л. Пархонюк // Українська мова: з минулого в майбутнє : зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т укр. мови. – К. : Ін-т української мови, 1998. – С. 205–206.
4. Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.
5. Эпштейн М.Н. Идеология и язык / М.Н. Эпштейн // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 6. – С. 29–47.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Берез. – журнал “Березіль”
Вітч. – журнал “Вітчизна”
ГУ – газета “Голос України”
Дзвін – журнал “Дзвін”
ДТ – газета “Дзеркало тижня”
Київ – журнал “Київ”
ЛУ – газета “Літературна Україна”
СіЧ – журнал “Слово і час”
Суч. – журнал “Сучасність”

Дата надходження до редакції 19.05.2016